

УДК: 94(477)“179/1917”+394
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-75-85

Антон ГАУК
кандидат історичних наук, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>
e-mail: anthauk@gmail.com

ДЕСАКРАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ В ПРЕСІ ТА АГІТАЦІЙНИХ МАТЕРІАЛАХ АНАРХІСТІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. У другій половині XIX ст. ідеї анархізму почали проникати до Російської імперії, але їхній суттєвий вплив став помітним лише згодом. В Україні в 1903–1904 рр. сформувалися анархістські групи у Ніжині та Одесі, а пізніше – у Харкові, Нікополі, Херсоні, Ялті, Сімферополі, та ін. Незважаючи на проблеми з фінансуванням і конкуренцією з іншими партіями, анархісти активно розвивали свою пропагандистську та видавничу діяльність.

Наукова новизна. У 1904 р. анархістський рух набув поширення, охопивши значні людські маси, які боролися проти існуючого режиму. Пропаганда анархістів розповсюджувалася всіма доступними методами, і вже до середини 1905 р. їхня література продавалася у книгарнях. Однак, зі зростанням інтересу населення, ці видання почали конфіскуватися та і врешті вони зникли з вільного обігу. Втім, анархісти активно друкували і розповсюджували листівки, газети та брошури, адресні та орієнтовані для різних верств населення. Ототожнення влади і капіталу відкривало широке поле для маневру в політичному полі, з одного боку, дозволяючи морально виправдовувати експропріацію власності, з іншої – вести підривну діяльність супроти царизму. Десакралізація царської влади та антиклерикальний посыл стали важливими аспектами анархістської пропаганди, спрямованої на підрив авторитету держави та церкви, а незаконне привласнення багатств і земель, що, на їхню думку, призводило до голоду і зубожіння населення, дозволяло пропаганді знаходити відгук у маргінальних прошарках населення. Критика судової системи, проявлялась у закликах до народних судів та вігілантизму в його найрізноманітніших проявах.

Висновки. Анархісти сприяли розповсюдженню антимілітарних настроїв в часи російсько-японської та Першої світової воєн, які виявилися вкрай невдалими для царизму. Анархістська преса ефективно використовувала емоційну маніпуляцію, десакралізуючи владу і капіталізм, адаптуючи свою риторичку для різних цільових аудиторій. Поточне дослідження є спробою поглянути на анархістську пресу з двох різних сторін – з боку раціональної аргументації у переконанні населення в необхідності повалення державного устрою, а також з точки зору маніпулювання емоціями шляхом застосування публіцистичних прийомів. Надається аналіз лексики, образності та метафор, що найчастіше фігурували як в пресі, так і в агітаційних матеріалах анархістських організацій.

Ключові слова: анархізм, преса, пропаганда, агітація, критика влади, десакралізація, робітничі рухи, влада.

Anton HAUK
Candidate of Historical Sciences, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>
e-mail: anthauk@gmail.com

DESACRALIZATION OF THE IMAGE OF THE TSARIST POWER IN ANARCHIST PRESS AND AGITATION MATERIALS IN UKRAINIAN PROVINCES AT THE EARLY XX CENTURY

Abstract. In the second half of the 19th century, anarchist ideas began to penetrate the Russian Empire, but their significant influence became noticeable only in the early 20th century. In Ukraine, anarchist groups were formed in 1903-1904 in cities like Nizhyn and Odesa, as well as in Kharkiv, Nikopol, Kherson, Yalta, Simferopol, among others. Despite financial difficulties and competition with other parties, anarchists actively developed their propaganda and publishing activities. Initially, anarchist groups operated under conditions of significant resource scarcity and hostility from other parties.

The scientific novelty. By 1904, the anarchist movement had gained mass support, encompassing large worker masses who fought against the existing regime. Anarchist propaganda was spread by all available means, and by mid-1905, anarchist literature was being sold in bookstores. However, as public interest grew, this literature began to be confiscated and disappeared from open circulation. Nevertheless, anarchists actively printed and distributed leaflets, newspapers, and brochures targeted at various social groups. The identification

of power with capital opened a wide field for maneuvering in the political arena, allowing them on one hand to morally justify expropriating property, and on the other, to engage in subversive activities. The desacralization of tsarist power and the anti-clerical message became important aspects of anarchist propaganda aimed at undermining the authority of the state and the church, while the unlawful appropriation of wealth and land, which they believed led to famine and the impoverishment of the population, allowed their propaganda to resonate with marginalized social groups. The inherent criticism of the judicial system was manifested in calls for people's courts and vigilantism in its various forms.

Conclusions. *The spread of anti-militarist sentiments was evident during the Russo-Japanese War, which was extremely unsuccessful for the tsarist regime, and despite the changing views of some anarchist leaders, also during World War I. The anarchist press effectively used emotional manipulation, desacralizing power and capitalism, and adapting its rhetoric for different target audiences. The current study attempts to view the anarchist press from two different perspectives — from the standpoint of rational argumentation in convincing the population of the need to overthrow the state system, and also from the point of view of emotional manipulation through the use of journalistic techniques. An analysis is provided of the vocabulary, imagery, and metaphors that most frequently appeared in both the press and the agitation materials of anarchist organizations.*

Keywords: *anarchism, press, propaganda, agitation, criticism of authority, desacralization, labor movements, power.*

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. Російська імперія переживала глибоку соціальну, економічну та політичну кризу. Невдоволення владою зростало серед різних верств населення, насамперед робітників, селян та інтелігенції. Як найбільш радикально налаштовані серед політичних організацій, анархісти, внаслідок своєї ідеології виступали не тільки проти влади в Російській імперії, але і проти самої ідеї держави як такої. У своїх агітаційних матеріалах вони використовували адресні тексти, що різнилися риторикою та практикували активну маніпуляцію емоціями населення. Дослідження десакралізації образу влади Російської імперії в анархістських листівках та пресі є важливим для розуміння механізмів, що сприяли падінню царизму в часи системної кризи самодержавства. Це також дозволяє краще усвідомити роль анархістських рухів у процесах політичної та соціальної трансформації, які відбувалися в Росії на початку ХХ ст.

Мета статті – проаналізувати особливості десакралізації образу влади в Російській імперії, відображені в пресі й агітаційних матеріалах анархістських організацій. Відповідно до мети маємо на меті розв'язати наступні завдання: виділити акценти критики влади в анархістській літературі; з'ясувати їхні методи впливу на думку громадськості через художні засоби мови; прослідкувати відображення образу царя у виданнях анархістів.

Аналіз досліджень і публікацій. У працях радянського періоду, зокрема за авторства В. Коміна [1], С. Канєва [2–3], Є. Корноухова [4] ще відчутний вплив ідеологічних штампів та старих підходів до розгляду історії анархізму, закладених у 1920–30-х рр. Так, радянська історіографія доволі поверхнево розглядає анархістську пресу початку ХХ ст., що є наслідком спроби «монополізувати» революційний рух, в межах котрого ніхто не міг бути більш палким противником режиму, ніж більшовики. Втім це не відповідає дійсності, з огляду хоча б на той факт, що самі анархісти долучалися до більшовицької боротьби на правах авторитетних і досвідчених активістів зі значними здобутками у сфері пропаганди, організації та проведенні терористичних актів. Лише наприкінці 1980-х рр. вперше з'являються дослідження з історії саме українського анархістського руху. Серед них варто відзначити дослідження О. Лебеденка [5–6], який простежив генезу та розвиток анархістського руху в українських губерніях, шукаючи витоки впливу анархічних ідей на суспільство. Крім того, необхідно виділити ґрунтовну дисертацію В. Савченка [7], який приділяє значну увагу саме історії анархістського руху.

В поточному дослідженні основний акцент робиться на матеріалах анархістської преси, що друкувалася та розповсюджувалася на території сучасної України. Втім частина документів друкувалася за кордоном. Разом із тим, через власне специфіку горизонтальної структурної організації анархістського руху, важко прослідкувати поширення матеріалів як в межах Російської імперії, так і поза ними. Тому важливим вбачається також розгляд документів, що друкувалися в різних містах сучасної Росії та Білорусі.

При написанні статті нами використано опубліковані документи та матеріали. Програмні видання анархістських організацій були видрукувані у вигляді брошур або на сторінках анархістської преси. Документальні джерела, зокрема програмно-організаційні матеріали з'їздів, конгресів, конференцій і зборів анархістів почали видавати з початку

1990-х рр. Значну базу для вивчення феномену анархізму в Східній Європі становить двотомник документів, опублікованих за редакцією О. Волобуєва, В. Кривенького, О. Сорокіна, В. Шелохаєва [8]. Він містить матеріали анархістських з'їздів і конференцій, анархістські листівки, витяги з періодичних видань, спогади. Антологія «Анархізм: pro et contra» (за редакцією П. Талерова) [9] і збірка «Історія тероризму в Росії в документах, біографіях, дослідженнях», укладена О. Будницьким [10], також містять низку цікавих документів, що уможливають глибше розкриття проблеми.

Виклад основного матеріалу. Проникнення в Російську імперію ідей анархізму фіксувалося з другої половини XIX ст., але їх суттєвий вплив на соціокультурний ландшафт став помітним лише на початку XX ст. Вже 1903 р. в Україні сформувалися різні анархістські групи, зокрема в Ніжині й Одесі. Формування таких груп могло також відбуватися в Острозі, Кам'янці-Подільському та Києві. У 1904 р. фіксуються також групи в Харкові, Нікополі, Херсоні, Ялті, Сімферополі та Олександрівську [11, с. 48].

В ході пропагандистської та видавничої діяльності анархісти зіштовхнулися зі значними проблемами. На відміну від інших партійних рухів, з котрими ті знаходилися в конкурентних та часто ворожих відносинах, у них було майже відсутнє зовнішнє фінансування, а отже, зазвичай, підтримувати себе доводилося власним коштом та через експропріацію майна та рейдові дії. «Середовищем, в якому розвивався до цього часу анархізм, було переважно робітниче середовище... На початку анархічним групам було дуже важко діяти: брак пропагандистів, брак літератури, бідність коштів, люта ворожнеча з боку інших партій – все це створювало вкрай важку атмосферу. Групи діяли урозбрід» – згадується в документах анархістського видання «Хліб і Воля» [12, с. 9].

Втім уже в 1904 р. анархістська діяльність стрімко розширювалася і набувала характеру масового. Один із анархістських діячів – О. Таратуга – згадував: «У 1903–04 роках анархістський рух в Росії прийняв широкі масові розміри... Великі маси робітників боролися і проти самодержавства, і проти демократії, не вірячи політиканам від демократії і від соціал-демократії... Особливо на Півдні і на Заході Росії не було містечка, де б не було значних анархічних організацій. Анархісти проводили страйки, влаштовували демонстрації, проводили багатолюдні мітинги і масовки, читали лекції і вели інтенсивну пропаганду» [13, с. 164–167]. Остання активно розповсюджувалася всіма доступними методами і розглядалася як один із провідних напрямів діяльності анархістських осередків. Унаслідок такого підходу, вона доволі скоро почала давати свої плоди як позитивні, так і негативні. Так, до середини 1905 р. анархістська література розповсюджувалася доволі вільно і наклади брошур продавалися у звичайних книгарнях. Проте зі значним зростом зацікавленості населення, пов'язаним зі збільшенням кількості матеріалів у 1905–1906 рр., правоохоронні органи почали вдаватися до конфіскацій і згодом вона зникла з вільного обігу.

Історик В. Савченко зазначає, що в кожному місті, або ж навіть селі намагалися видавати анархістські листівки. З 1903 по 1912 рр. в Одесі, Ялті, Ніжині видавалися анархістські газети. Анархістський часопис «Земля і воля» друкувався у Черкасах. В українські губернії надходили закордонні видання, приміром, 19 випусків і 6 додатків часопису «Буревісник» та 24 випуски «Хліб і воля», що були найбільш популярними та становили основу агітаційних матеріалів [7, с. 97]. Восени 1906 р. представники федерації анархістів Одеси зібралися на нараду, де вирішили, з-поміж іншого, створити власну друкарню та газету. Також будувалися плани щодо створення «Фонду Української анархістської літератури» та друку літератури українською мовою для широких верств населення в «Австрійській та Російській Україні».

У липні 1906 р. анархісти створили друкарню «Гідра» під Ялтою. Під час поліцейського рейду там вилучили значний обсяг вже надрукованої літератури – 3 тис. листівок та 2 тис. брошур. Того ж року анархісти Києва вели активну пропаганду серед робітничих передмість, зокрема на Куренівці та Деміївці, та видали 6 назв листівок. Анархісти Житомира видрукували кілька накладів листівок. В Летичеві «Українською групою анархістів-комуністів (селянської федерації) «Вільна громада» збирались гроші для видання україномовної газети «Вільна громада». Анархісти Гуляй-Поля видавали та поширювали листівки «К рабочим», «К крестьянам», листівки катеринославської групи та копії закордонних видань. На півночі, як зазначало видання «Хлеб и Воля», також був

«сприятливий ґрунт» для агітаційної видавничої діяльності, зокрема в Чернігові. Водночас у Харкові, що став основним осередком анархізму після 1907 р., діяла чисельна анархо-комуністична група хлібовольців, що мала свою друкарню ще в 1906 р. і видала листівку «Ко всем рабочим» та ін. [7, с. 93, 95, 96, 103].

З метою пропаганди, анархісти використовували легальні періодичні видання, що дозволяло їм заявити про своє існування перед широкою читацькою аудиторією. Практичне значення мало також розповсюдження збірок, присвячених особливостям ведення підривної діяльності та бойових дій [14, с. 182]. Адже терор як і агітація, згідно тверджень князя П. Кропоткіна, були чи не рівноцінними методами: «Ми зовсім не думаємо, щоб терор міг служити засобом для зміни існуючого ладу, а бачимо в ньому тільки прояв абсолютно природного почуття обуреної совісті або ж самозахисту, яке, саме внаслідок цього, і має агітаційне значення, сприяючи розвитку такого ж почуття обурення серед народу». Цей провідник анархізму висунув і найближче завдання руху – створення загальної анархістської федерації [15, с. 32].

У 1909 р. українською мовою надрукували «Повідомлення» «Спілки бідних хліборобів». Листівки на ідиш для західних російських губерній випускали закордонні анархістські осередки, які потім транспортували їх до Російської імперії. Як відзначає В. Савченко, анархічний рух в Україні у 1905–1908 рр. мав потенціал для того, щоб стати серйозною політичною силою [7, с. 96, 152]. Передусім, саме активна пропагандистська діяльність вплинула на залучення значного людського ресурсу до підтримки антидержавницької політики анархістських організацій. Чисельність і тиражі друкованих агітаційних матеріалів важко переоцінити. Хоча, в залежності від необхідності й поточних можливостей, вони різнилися, становлячи приблизно 2–4 тис. примірників. Однак траплялися й більші. Так, до прикладу, Одеська група анархістів-комуністів видавала листівки «Ко всем трудящимся» накладом до 10 тис. примірників [8]. У поодиноких випадках, на своєму піку, вони досягали, ймовірно, і вищих показників, що передбачало значний обсяг роботи як із забезпечення матеріалами і конспірації, так і за обсягом власне друкарської роботи. Проте друк більшості видань здійснювався переважно гектографічним способом. Тобто, горизонтальним контактним друком на желатині, який міг видати максимум 300 більш-менш якісних копій з однієї матриці, а отже, кількість ітерацій по репродукції самої матриці, формування желатиново-гліцеринового шару і сам процес друку загалом були доволі трудомісткими.

Втім закономірно постає запитання – чи тільки кількість друкованих матеріалів вплинула на розповсюдження ідеї повалення державного устрою, з огляду на низьку якість друку самих примірників. Систематичність друкарської діяльності, звісно, охоплювала значну кількість людей, але важливіше звернути увагу на сам зміст. Так, природа анархістської ідеології змушувала до критики як уже існуючої влади, так і тієї, що може потенційно існувати в майбутньому. Адже сама ідея будь-якої державної чи іншої централізованої влади, окрім народної, розглядалась як ворожа. Важливо також розуміти, що в рамках анархістської ідеології влада і капітал – поняття якщо не тотожні, то глибоко симбіотичні одне з іншим за своєю природою. Адже влада захищає капітал і є його носієм, тоді як капітал забезпечує владу. Тому десакралізація влади взаємопов'язана і з десакралізацією багатьох аспектів інституту приватної власності [12, с. 55, 67, 241, 255, 596].

Розділити агітацію умовно можна на умовно на дві основні складові за методами впливу: раціональну і емоційну. В риториці, що зверталася, здебільшого, до маніпуляції емоційною складовою, зазвичай, агітаційні матеріали анархістів послуговувались простим правилом – чим примітивніша пропаганда, тим ширшу аудиторію вона охоплює. База ж «інформаційних реципієнтів», яку мали на меті повернути до своєї ідеології, була вкрай широка, а цілі – вкрай амбітними. Так, в Одесі їх цільовою аудиторією була чимала частина робітників заводів, майстерень, портових вантажників, матросів і кочегарів торгового флоту. Як зазначає В. Савченко, за даними поліцейських звітів, анархісти-синдикалісти мали «таємні профспілки» серед одеських заготівельників, кравців, пекарів, портовиків, моряків, вантажників, робітників судноремонтних і суднобудівних заводів, каменярів, чорноробів, безробітних [7, с. 104]. В основних осередках діяльності анархістів чимала

частка робітників і ремісників була у Катеринославі й околицях, становлячи до 80%, а в Одесі – до 60% [7, с. 153].

У Києві агітація велась серед харчовиків, каретників, безробітних, студентів університету, в Харкові основним напрямком агітації стало заволодіння розумами молоді, зокрема, студентства. У Київській, Полтавській, Катеринославській, Харківській губерніях основою руху стало селянство, яке згодом вже було здатне діяти без централізованої координації з міст і створювати власні осередки на принципах самоорганізації [7, с. 92]. Такі великі та різноманітні за станом і ментальністю верстви населення потребували індивідуального підходу. Саме тут проявилася основна риса риторичних здібностей анархістської пропаганди. Листівки, що розповсюджувалися, були передусім адресними, а їх зміст – «таргетований» як за формою, так і за наративом. Більш того листівки вдало маніпулювали резонансними подіями, актуальними новинами та підлаштовувалися під найбільш гострі питання для кожної з верств населення.

Десакралізація царської влади в агітаційних матеріалах нерідко виражалась у буквальному значенні. Водночас це було пов'язано із необхідністю нівелювати в народному світосприйнятті не лише роль влади, але й церкви. Одним із розповсюджених риторичних прийомів було спочатку ототожнити владу із божественною (чи недоторканою), після чого в самому тексті ця теза нівелювалася. Так, наприклад, у листівці «Жермінталь» буквально спочатку влада в риторичі сакралізується через аналогію із непізнаністю і виявленістю Бога, рівно як і поняття приватної власності, але «...ось і інший приклад — держава. Що вона собою являє? Ніхто не знає. Пояснення “теологів держави” такі ж неясні й невизначені, як і тлумачення звичайних теологів про Бога», тому «дозвольте нам на завершення навести ще третій приклад – власність. Як релігія і держава, так і власність існують лише як плід людської уяви» [8, с. 55].

Характерною була й персоналізація державників як «пастирів», тобто провідників ідеї: «Держава втілюється для нас в образі її керівників та слуг, як релігія – в образі священнослужителів». Розвінчання подібного ототожнення йшло через деконструкцію й атейстичний посил, виражений в ідентифікації подібних понять лише як плоду людської уяви та розуму, а отже, цілком штучних [8, с. 54–57]. У випуску «Чорний Прапор» використаний той же прийом і присутні також як прямі порівняння із Римом та повстаннями рабів, так і з прямим ототожненням влади як священної, а повстання рабів як закономірний спротив розуму проти віри: «І раби, на своє нещастя, так само часто обожнювали панів, як колись людство – природу, з тією лише різницею, що панівний клас свідомо в усі віки намагався і намагається прищепити рабам почуття релігійної пошани до себе. Вони кажуть: «На нас – відблиск божественного сяйва, панування – наше “божественне право”. Ми – носії розуму, ми вирвали людство з обіймів варварства, осяявши його променями культури. І раби слухалися, схилялися, все глибше занурюючись у рабство» [8, с. 115–116]. У листівці «До всіх трудящих!» також прямим текстом вказується, що «власність капіталістів не є святинею, як це проповідують панове соціалісти» [8, с. 120].

В промові О. Таратути у судовій палаті від 16 травня 1906 р., що була розтиражована та розповсюджувалася серед населення, також фігурували терміни «священна власність» та «священна влада»: «Відтоді, як я підняв голову, щоб побачити, звідки на нас сиплються такі жакливі удари, чому наше життя, життя всіх моїх близьких, рідних і друзів, життя величезної більшості людей перетворене на суцільне страшне страждання, я дізнався наших ворогів: “Священна власність” і “Свята влада”. Ось вороги. Ось стовпи нашого ладу» [8, с. 127]. Подільсько-Бессарабський «Союз анархістів-комуністів» у своїй листівці «Голод. Невігластво. Страх» пішов ще далі й оформив її стилістично строфами і складом, що мав нагадувати Святе Письмо чи проповідь. У саркастичній формі ця листівка мала й жорсткий антиклерикальний наратив: «І приходять до нього священники і кажуть йому: Ми знаємо, що вам обіцяють і царство небесне, де останні будуть першими. І за те, що ми кажемо вам це, – ви платите нам частину своєї праці. І народ слухає і вірить. І гне свою спину на полях і луках під спекою..., дихає отруєним повітрям у майстернях і на заводах, як кріт риється в землях багатих, щоб заплатити служителям Бога. І робить він це, тому що неосвічений» [8, с. 117–118]. Можна припустити, що подібну форму обрали не випадково й вона була

елементом таргетингу, враховуючи релігійність мешканців Подільської губернії. Можливо, це зробили для противаги священикам, які подекуди виконували й адміністративні функції та виступали ретрансляторами офіційної інформації [16].

Спостерігаємо також розвінчання богоданності влади через критику монархічного устрою та архаїчного мислення. Антиклерикальний наратив присутній у листівці, виданій у друкарні Севастопольської революційної бойової дружини «Свобода всередині нас» – «Смерть влади Бога»: «І всі ці нахлібники бога, забравши зі своїми захисниками та спільниками – буржуа і правителями – усе, що ми зробили, змушують нас “вірити”! Що так влаштовано самим богом, богом, якого вони самі й вигадали; голодний повинен голодувати, багатий – об’їдатися – такий “промисел божий”, а щоб ми терпіли, відкрили райський сад, у який будуть нас відправляти після смерті, і все ж таки ті, хто підкорявся владі на землі, тільки ті будуть там насолоджуватися і славословити бога й дякувати йому! (Мабуть, за те, що там не потрібен хліб, а всі ситі святим духом...)» [8, с. 238]. Антиклерикальний посил, пов’язання Бога із царем через помазання і дискредитація царської влади в історичному контексті фігурує також у документі «Летучка анархістів-комуністів», теж із імітацією архаїчного складу [8, с. 251–253]. Зрештою, антицерковний дух багатьох листівок мав й інше підґрунтя. Так, на думку В. Липинського, саме церква була тим началом, що обмежувало природній анархістський потенціал українців, що їм притаманний як нації [17, с. 25–26].

Втім, якщо антиклерикальний посил цілком зрозумілий і притаманний анархістському рухові, як і філософія нігілізму, то десаκραлізація ним наукової сфери – значно оригінальніше явище. Зокрема, анархістський рух мав успіх у Харківському, Одеському та Київському університетах. Окрім того, демітизація авторитету вчених ставила за мету активізувати протестний потенціал студентського прошарку з одного боку, з іншого ж – позбавити авторитету інтелігенцію, яка, зазвичай, притримувалася зважених політичних позицій і насамкінець – монополізувати саме анархістські джерела політінформації як єдині правдиві й ідеологічно вірні. Так, у закликах до студентства цілком іманентним було порівняння структури державної влади зі структурою навчальних закладів. Так, у «Зверненні до студентів всього світу» бачимо наступне: «Школу перетворюють тепер на казарми, де нас навчають сліпому підкоренню законам і державі, сліпому визнанню державної необхідності, сліпому захопленню існуючим». Звісно, зараз це звучить примітивно, але за умов царської Росії – це ефективно підбурювало бунтарський дух, що підтверджується подібними аналогіями, які залишились у масовій культурі й понині. Прикметним також є той факт, що у зверненнях до студентства самодержавна влада позиціонується як анахронізм та пережиток минулого, на противагу молодості аудиторії читачів: «Товариство! Російське самодержавство, безсумнівно, є анахронізмом для нашої епохи, але це не єдиний анахронізм в Європі» [8, с. 45].

Група анархістів «Свободної Коммуни» у листівці «Заклик до соціальної революції!» прямо дискредитує науковців, прирівнюючи їх до духовенства та нівелюючи діяльність і тих, і тих як шахраїв, що своєю працею лише заганяють в інтелектуальну пастку: «Проте в житті все рухається і змінюється, і з рядів раніше слухняних рабів почали лунати стогони, а іноді й різкі протести. Ворог не змусив себе довго чекати, і, скинувши маску релігії, колишні попи з’явилися в облаченні науки» [8, с. 146]. У маніфесті Катеринославської групи анархістів-комуністів також зазначається, що науковці та мислителі лише обслуговують систему. Вони, на думку авторів маніфесту, не лише знищили добробут робітників, але й використали науку для поширення брехні й розпусти. Адже «наймані вчені», які раніше відкидали релігію, тепер знову проповідують її, щоб «духовно отруїти» робітничий клас. Метою цих дій було приспання свідомості трудящих релігійним егоїзмом і збереження влади еліт через підтримку Бога, закону та фальшивих ідей про мораль для продовження свого панування і наживи [8, с. 319].

У випуску «Буревісника» в статті «До питання про організацію союзу російських анархістів-комуністів» виражається лише жаль щодо інтелігенції та «осіб, які критично мислять», через їхню наївність у ставленні до питань державності та партійних організацій [8, с. 311]. Втім у зверненні Федеративної групи анархістів-комуністів «До всіх робітників!», виданому на івриті, зазначалося, з-поміж іншого, що «завдання майбутніх істориків і

сучасних учених мужів полягає і буде полягати в освітленні кожної події, кожного факту, поясненні причин, які до цього призвели, тощо» [8, с. 102]. Таким чином, фактор науки як такої не нівелюється, а лише підкреслюється необхідність майбутнього історичного ревізійонізму з ідеологічно «вірних» позицій.

Звернемо увагу на риторичні прийоми, які використовуються в анархістських виданнях. Найбільша частка агітаційної преси анархістів складається із суміші експресивної лексики, оформленої в довгі складнопідрядні речення, які в надлишковій кількості містять барвисті епітети, порівняння та метафори. Владні інститути, як і представники власників капіталу, красномовно й на постійній основі зображуються як людожери, кровососи, упирі, вампіри, комарі тощо. Пиття «народної крові» є сталою метафорою для більшості текстів, адресованих широким верствам населення, особливо робітникам і селянам: «Геть усіх цих кровопивців – царських ставлеників!»; «Очевидно, цей вампір не відчуває, що минув час нашого ганебного терпіння, що вже прокинувся робочий клас, що ґрунт під ногами буржуазії вже давно почав коливатися»; «Кав'ярня Лібмана на розі Дерibasівської та Преображенської – найбагатша ненажера буржуазії, де кров робітників перетворювалася на смачні страви для розваги кровопивців, – ця кав'ярня повинна говорити робітникам більше, ніж слова всіх краснобаїв» [8, с. 65, 97, 113] тощо. Звісно, «кровожерницька» термінологія зустрічається далеко не тільки в озвучених прикладах, адже тільки їхній перелік зайняв би далеко не одну сторінку.

Демонізація влади закономірно торкнулася і самої особи самодержавця. Доволі прикметним є зображення образу царя як алкоголіка чи особи, яка розповсюджує алкоголізм і в переносному, і в прямому значенні: «Микола II став кабатчиком, наївши винних лавок, широким, по всій Росії, потоком мчить одурманюючу отруту, [а] ви витягуєте останні гроші й кидаєте їх, підставляєте горло й п'єте, п'єте до безумства, до звірства... а потім звинувачуєте Миколу та його уряд» [8, с. 245]. «Лише тільки ми, голодні та змучені від непосильної праці, захочемо правду по землі оселити й нашу годувальницю землю від багатіїв відняти, так зараз же п'яний цар шле міністрів і генералів з нами розправлятися, велить солдатів горілкою напоїти, щоб вони не розуміли, що йдуть розстрілювати братів і рідних батьків» [8, с. 65]. «Але незабаром царям з боярами податків стало мало, уже на один пропій не вистачало; треба було щось інше придумати вигідніше і з меншими клопотами. А такими виявилися фабрики та заводи» [8, с. 60].

Вельми цікавим стосовно як особи царя, так і його влади, видається листівка анархістів-общинників від 1905 р., де в поточному устрої звинувачується татаро-монгольський вплив, а сама царська влада ідентифікується як «східна деспотія», що занесена ззовні. Одночасно із цим тут присутня і міфологема «золотої доби», втілена в образі Святої Русі, що свідчить, ймовірно, про захопленість авторів ідеями «опрощення» чи анархо-примітивізму: «Брати-селяни, ми знаємо також, що був час, коли в Русі не було ні поміщиків, ні царів, ні чиновників, а всі люди були рівні, і земля в той час належала лише народу, який працював на ній і ділився нею між собою порівну. Але ось на Русь напала татарщина, запровадила царювання, насадила по всій землі поміщиків, а вільних людей перетворила на холопів. До цих пір живе цей татарський дух – гноблення царське, до цих пір вони над нами знущаються, б'ють нас і саджають до в'язниць» [8, с. 64].

Вже в часи великої війни, образ царя все більше ставав просякнутий саме кривавими конотаціями: «Багато інтернаціоналістів несвідомо перебувають під впливом “тіпного фронту”, їхня воля паралізована страхом зіграти на руку Гінденбургу чи Миколі Кривавому» [8, с. 411]. Проте ще й до того, у часи Російсько-Японської війни анархісти виступали із антимилітарними та антивоєнними закликами, зокрема, намагаючись повернути до своїх лав як військовослужбовців, так і людей, що підлягали мобілізації. Так, у листівці «З приводу війни» викривається імперський за природою спосіб розширення територій як спосіб розгорнути репресивний державницький апарат на нові території, а війна розкривається як злочин проти власних громадян зі сторони влади. Насамкінець листівки йде апеляція до цілком раціональної думки стосовно того, що спротив владі потенційно матиме менше жертв, аніж ті, що відбуваються внаслідок бойових дій: «Подумайте тільки про війни.

Хіба відкриті опору військовій владі обійшлися б вам дорожче, ніж одна битва на Далекому Сході?» [8, с. 41].

Спротив мобілізації та податкам також звучав від анархістів-общинників із закликами не віддавати людей «кровопивцям» [8, с. 65]. Адресований заклик Білостоцької групи анархістів-комуністів «До всіх солдатів!» наголошував на військовій службі як механізмі позбавлення людини власної волі у захисті власних інтересів та налаштуванні людей супроти не тільки свого народу, але й інших, що свідчить про посил щодо наднаціональної та надетнічної природи анархістської революції [8, с. 94]. Віленська група анархістів-комуністів у тому числі виставляла військовослужбовців як жертв режиму: «Користуючись темними і голодними відходами маси з селянства та поліції, користуючись забитим і живцем похованим у душній казармі солдатом, ця розбійнича шайка покрила всю країну трупами, перетворивши її на величезне море крові» [8, с. 119]. Севастопольська Революційна дружина «Свобода всередині нас» у зверненні «До солдатів і матросів» прямо вказувала, що армія і флот – опора режиму і російського, і японського. Натомість дискредитувалася Гаазька мирна конференція, а заклик явно робив акцент на низовій ініціативі до складання зброї, що й було вираженням народної волі: «Держава, закони, приватна власність, війни тримаються лише на нас і якщо ми перестанемо підтримувати, то все... зруйнується» [8, с. 244].

Агітація серед цивільного та військового флотів також була значущою. Так, заклики до бунту й прямі порівняння самодержавного режиму із кораблем присутні у зверненні Південно-руської групи анархістів-синдикалістів «До моряків і робітників!», де риторично ставилося питання причин до повалення режиму: «Кожен свідомий моряк та й кожен вдумливий робітник запитає себе: навіщо ми вбили капітана? Навіщо дозволили собі віддати в жертву розбійникам ще двох борців за робітничу справу, ще двох народних героїв віддати на розтерзання хижаків?» [8, с. 209–210].

Вже в роки Першої світової війни різка зміна позиції Кропоткіна, який закликав вступати до армії у боротьбі, на його думку, з більшим злом, зумовило розкол як серед «хлібовольців», так і серед анархістських організацій загалом, більшість з яких притримувались все ще антимілітарного підходу до своєї діяльності: «І в той час, коли звідусіль лунають крики відчаю: “Досить крові! Досить руйнування!” – ми з глибоким сумом бачимо наших вчорашніх товаришів, П. Кропоткіна, Ж. Грава, Х. Корнеліссена, П. Реклю, Ш. Малато та інших анархістів і антимілітаристів, які заявляють у випущеному ними маніфесті: “Ні, ще мало пролито крові, ще мало зруйновано! Ще рано говорити про мир!”» [8, с. 408–409].

Зазначені раніше багаточисельні образи «кровопивць» та «упирів» базуються не тільки на звинуваченнях через пролиту солдатську кров, але, перш за все, апелюють до незаконного збагачення як елітарного класу, так і відносно нового прошарку буржуазії. Передусім, це ґрунтувалось на марксистському принципі відчуження від виробництва його власників, та здобутків виробництва. Цим, а також вчиненням більш радикальних дій і вичерпаністю мирних методів боротьби, пояснюється необхідність експропріації власності, зокрема землі, фабрик, заводів, знарядь праці, які стали знаряддями поневолення людини людиною [8, с. 144–145]. Із конкретними прикладами доводилась і незаконність привласнення земельних багатств у часи «посткріпацької» епохи внаслідок невдалих та неповноцінних реформ, що були здійснені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, експропріація селянської землі та неправомірний дохід від викупів. На цьому ж тлі засуджувалися торгівельні війни та колоніальна політика Російської імперії [8, 127–128].

Закономірним результатом недопрацьованого аграрного законодавства та зубожіння великої кількості населення, передусім селянського, створило проблему нестачі продуктів харчування. Однією з основних претензій до влади в пресі анархістів був саме голод. Незаконність привласнення земельних багатств, на думку анархістів, стало причиною цієї проблеми [8, с. 34–35]. В ній звинувачували, зокрема, монаршу особу безпосередньо, як у відносно ранньому програмному тексті «Чому ми анархісти» [8, с. 24]. Севастопольська революційна дружина «свободівців» теж метафорично ототожнювала особу царя з голодом: «Голод – володар світу... У світі є цар – цар безжалісний! – Голод назва йому..! Завдяки йому народ йшов на народ, робітник розстрілював робітника, брат душив брата» [8,

с. 235–236]. Недовіра як до царської влади, що спричинила голод і не може цю проблему вирішити, так і до державного апарату загалом стала в програмних текстах чи не основним джерелом розповсюдження ідеї народовладдя, що вміло використовувалася анархістами для навернення до своїх лав нових членів [8, С. 49]. Багаточисельні звинувачення режиму та капіталістів у голоді лунали у значній частці анархістської преси, що свідчить про масовість проблеми, яка була гострою для широких верств населення: «...по містах і селах Росії гинуть голодною смертю сотні тисяч людей» [8, с. 26]. Безробіття, несправедливі умови праці, реакція на страйки також пов'язувалися із цілеспрямованою політикою використання голоду як інструменту впливу на робітничий клас [8, с. 42].

Закономірним наслідком тотальної недовіри до існуючої системи стала й недовіра до судової гілки влади (власне питання таких функцій держави, як монополія на насильство чи судова система є актуальними серед лібертаріанських й анархістських течій і нині). На противагу державним інституціям, низка анархістських текстів закликала до так званих «народних судів» та віче як прояву прямого народовладдя [8, с. 63]. Натомість, замість анархо-примітивістських за природою закликів до формування місцевого судочинства як частини місцевого самоврядування, здебільшого, лунали прямі заклики до вігілантизму – «Суд прийшов! Суд не милосердний, але правий, грізний, знищив винуватців нещастя трудящих, адже ми, робітники-анархісти-комуністи, не знаємо пощади для кровопивців» [8, с. 112–113]. Принцип же «народного месництва» мав виражатися у терористичних діях стосовно держави та капіталістів [8, с. 146–147].

Делегітимізація як судової, так і виконавчої влади виражалася, передусім, у реакційних текстах щодо судочинства за «коронованого бандита Миколи» над представниками анархістських організацій [8, с. 249]. Систематичність застосування вищої міри покарання призводила до ще більшої радикалізації закликів і дій з боку анархістів. Держава й її судові органи фігурували тільки як системний репресивний апарат, позбавлений будь-яких натяків на справедливість чи легітимність, із подальшими закономірними закликами до повалення цієї «гідри». Схожі мотиви послідовно прослідковуються й в інших матеріалах [8, с. 88, 328–329]. Зрештою, активні каральні дії армії та виконавчої влади, що набували дедалі масовішого характеру, остаточно викривали владу як репресивну і злочинну, що вдавалася до масових розстрілів і тортур, співставних із часами Івана Грозного [8, с. 206–207].

Як відзначалося вище, ставлення анархістів до інших рухів та політичних організацій було не менш негативним та ворожим, ніж до існуючої системи. Так, соціал-демократів публічно звинувачували у викраденні здобутків революції та неспроможності подальшої зміни держави, внаслідок ліберальних поглядів, класової різниці із селянсько-робітничим станом та прислужуванні капіталу [8, с. 216–217]. Безпосередньо Кропоткін неодноразово звинувачував соціал-демократів в їхньому баченні терору як тактики боротьби, подекуди – в занадто м'якій позиції, та загалом демонстрував роздратування їхнім існуванням [10, с. 328–330]. Однак однією із цілей, яку переслідували анархісти подібною риторикою, було переманювання на свій бік досвідчених активістів і широкі верстви їхніх прихильників, що, зрештою, дало потрібний результат. Так, у середовищі соціал-демократів, які перейшли до анархістів, було видано 3 листівки в Смілі, а в Чигирині надруковано листівку «Слухай, брат селянин, анархіста!» есерами, та частиною соціалістів, які також приєдналися до анархістів. Також у 1908 р. на Київщині організація есерів «Українська народна самооборона» діяла разом з анархістами та підтримувала зв'язок із загонами Савицького. В певний час до 30% всіх активних членів анархістських угруповань становили вихідці з інших рухів, організацій чи партій [7, с. 153].

Загалом, лібералізація та парламентаризм дискредитувалися в анархістській пресі й агітаційних матеріалах доволі активно, адже не задовольняли саму мету повалення держави як такої й були в баченні анархічного революціонера лише напівмірою. Більше того в цьому вбачалась і крадіжка здобутків революції та її перспектив [8, с. 122]. Подібну позицію підсилювала теза, що всі досягнені великою кров'ю здобутки парламент максимально прагнув урізати, знецінивши жертви [8, с. 206]. Зокрема, часто викривався і західний досвід парламентських реформ як таких, що не дають реальної свободи ні від гніту держави, ні від влади капіталу. Натомість вони, начебто, надавали буржуазії нові можливості для «поневолення» людей, роблячи їх справжніми бенефіціарами революції [8, с. 82]. Відтак

сама система ідентифікувалася як така, що не здатна до змін, а поступки та реформи – з погляду суб'єкту пропаганди, тобто робітника чи селянина, – жодним чином не позначалися на їхньому статусі пригнобленого класу населення.

Висновки. Анархістська преса та агітаційні матеріали, що у значній кількості розповсюджувалися серед широких верств населення у перше десятиліття ХХ ст., були вельми успішними. З погляду пропаганди, анархістська кампанія із розповсюдження ідеї анархізму, зрештою, могла бути охарактеризована як успішна. Пропагандисти чуйно та швидко реагували на найболючіші питання потенційного читача, підлаштовуючи під аудиторію риторичку й структуру тексту, в чому демонстрували вмиле маніпулювання емоційною компонентою читача. Десакралізація влади та капіталізму, що, на думку анархістів, її обслуговував та був інструментом в руках державників для поневолення народу, відбувалася переважно в найбільш експресивній манері. Так, «чорний піар» торкався, передусім, особи царя, якого зображували пияком і тираном, судів, які викривалися як злочинні, а виконавча влада – як репресивна і жорстока.

Особливістю анархістської преси була адресність та «таргетованість» змісту, що формувалися відповідно до поставлених цілей. Так, у зверненнях до студентів викривалась анахронічність поточного правлячого режиму, а освітні заклади – як фабрики для створення нового покоління обслуговуючого її персоналу. В закликах до матросів і солдат злочинність влади асоціювалась, перш за все, з примусовою мобілізацією, налаштуванням людей одних проти інших під час придушення заворушень і, зрештою, з великими втратами на війні, зокрема, російсько-японській, де російський флот зазнав фіаско. У селянсько-робітничому прошарку активно експлуатувалася тема голоду, як наслідку ряду непослідовних аграрних реформ, а також нелюдських умов праці на заводах за мізерні кошти.

Зневіра у парламентській реформі ґрунтувалася на революційному досвіді анархістів у західних країнах. Сама ж імперська влада викривалась як така, що до реальних змін системи нездатна. Агресивна політика в риторичці стосовно партійних організацій та течій з інакшими політичними поглядами мала запевнити «електорат» в єдиному можливому способі повалення режиму – насильницькому та революційному. Десакралізація будь-якої влади, окрім «народної», реалізовувалася буквально через ототожнення самої ідеї влади та власності як святинь, що насправду є лише вигаданими концептами та можуть і мають бути скинуті з їхніх п'єдесталів. Така реалізація філософії нігілізму, що лягла в основу анархістського світобачення, притаманна більшій частині текстів і стосувався в тому числі й критики стану духовенства. Антиклерикальний мотив пояснювався, з одного боку, помазаністю царя на престол, з іншого – необхідністю висмикнути християнську спільноту з традиційного світобачення та кола церковних авторитетів. Не оминула подібна риторика й наукову сферу, що сприймалася анархістами як нова форма релігійного світобачення. Водночас, на їхню думку, наукова інтелігенція як соціальний прошарок, буцімто, демонструвала поміркованіші погляди на методи і зміни, які мають бути досягнуті. В цілому, преса й агітаційні матеріали анархістів, що були надруковані і в межах Російської імперії, й поза її межами, намагалися максимально делегітимізувати будь-яку владу – і ту, що існувала, й яка могла утворитися внаслідок реформ зі збереженням державного апарату.

Список літератури

1. Колин В. Анархизм в России. Калинин: Калининский гос. пед. ин-т им. М. И. Калинина, 1969. 244 с.
2. Канев С. Революция и анархизм. Мысль, 1987. 328 с.
3. Канев С. Октябрьская революция и крах анархизма (борьба партии большевиков против анархизма 1917–1922 гг.). Мысль, 1974. 415 с.
4. Корноухов Е. Борьба партии большевиков против анархизма в России. Политиздат, 1981. 192 с.
5. Лебеденко О. Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. *Український історичний журнал*. 1991. № 11. С. 36–43.
6. Лебеденко А. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.). Киев: Институт истории Украины НАН України, 1995. 192 с.
7. Савченко В. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2017. 444 с.

8. Анархисты. Документы и материалы: в 2-х т. / под ред. О. Волобуева и др. Т. 1: 1883–1916 гг. РОССПЭН, 1998. 412 с.
9. Анархизм: pro et contra: антология / под ред. П. Талерова. РХГА, 2015. 1142 с.
10. Будницкий О. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. Феникс 1996. 576 с.
11. Кривенький В. О численности и размещении анархистских организаций накануне и в период российской революции 1905–1907 гг. МГУ, 1988. 73 с.
12. Анархическое движение в России. Листки «Хлеб и Воля». Лондон, 1906. № 1. С. 9–10.
13. Таратута А. Кропоткин (воспоминания). Сборник статей, посвященный памяти Петра Кропоткина / под ред. А. Борового, Н. Лебедева. Голос Труда, 1922. С. 164–167.
14. Врадій Є. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр.: дис. ... к. і. н. – Дніпро, 2011. 229 с.
15. Кривенький В. Анархисты. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. РОССПЭН, 1996. 702 с.
16. Опря Б. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 рр.): дис. ... к. і. н. Кам'янець-Подільський, держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2011. 275 с.
17. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. Київ: Фотовідеосервіс, 1993. 128 с.

References

1. Komin, V. V. (1969). Anarchism in Russia. Kalinin: Kalinin State Pedagogical Institute named after M. I. Kalinin. [in Russian].
2. Kanev, S. N. (1987). Revolution and Anarchism. Mysl [in Russian].
3. Kanev, S. N. (1974). The October Revolution and the Collapse of Anarchism: (The Struggle of the Bolshevik Party Against Anarchism 1917-1922). Mysl. [in Russian].
4. Kornoukhov, E. M. (1981). The Struggle of the Bolshevik Party Against Anarchism in Russia. Politizdat [in Russian].
5. Lebedenko, O. M. (1991). Anarchists in Ukraine in 1903–1908. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 11, 36–43 [in Ukrainian].
6. Lebedenko, A. M. (1995). Anarchism in Ukraine (End of the 19th – Early 20th Century). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine [in Russian].
7. Savchenko, V. A. (2017). The Activities of Anarchist Organizations in Ukraine in 1903–1929: Historical Aspect and Political Practice. Kyiv [in Ukrainian].
8. Volobuev, O. V. (et al.) (Eds.). (1998). Anarchists. Documents and Materials. Vol. 1: 1883-1916. ROSSPEN [in Russian].
9. Talerov, P. I. (Ed.). (2015) Anarchism: Pro et Contra. Anthology. RHGA [in Russian].
10. Budnitsky, O. V. (1996). The History of Terrorism in Russia: Documents, Biographies, Studies. Phoenix [in Russian].
11. Krivenky, V. V. (1988). On the Number and Location of Anarchist Organizations on the Eve and During the Russian Revolution of 1905–1907. Dep. INION, 36936 [in Russian].
12. Anarchist Movement in Russia (1906). *Lystky "Khlieb i Volia" [Leaflets "Bread and Freedom"]*, 1, 9–10. London [in Russian].
13. Taratuta, A. Borovoy, A. & Lebedev, N. (Eds.) (1922). Kropotkin (Memories). *Collection of Articles Dedicated to the Memory of Peter Kropotkin* (pp. 164–167). Golos Truda [in Russian].
14. Vradiy, Y. A. (2011). Anarcho-Communist Movement in Southern Ukraine in 1905–1910. Candidate's thesis. Dnipro [in Ukrainian].
15. Krivenky, V. V. (1996). Anarchists. In Political Parties of Russia: The End of the 19th – First Third of the 20th Century. Encyclopedia (p. 702). ROSSPEN[in Russian].
16. Opra, B. V. (2011). Everyday Life of Orthodox Parish Rural Clergy in Right-Bank Ukraine (1860s–1917). Candidate's thesis. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
17. Lypynsky, V. K. (1993). Religion and the Church in the History of Ukraine. Kyiv: Fotovideoservice [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 30.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024